

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	2
2. Az udvari zene megjelenési formái	4
2.1. Fejedelmek hangszerjátéka	8
2.2. Muzsikuskok megbízása és javadalmazása	9
3. A zenészek szerződtetése	14
3.1. A zenészi státusz	14
3.2. Magyar és külföldi zenészek szerződtetése	14
4. „A francusok között felette jó trombitások vannak...” avagy külföldi zenészek itthoni rezidenciákon.....	16
4.1. Külföldi zenészek közvetítő állomásai.....	16
5. Rezidenciális együttesek	20
5.1. Az együttesek létszáma és összetétele.....	22
5.2. „A palotához érkezéskor harsogtak a trombiták...”	23
5.3. Kották	25
5.4. Hangszerek és javíttatásuk	25
6. Nemesi udvarok zenei élete	27
6.1. Bethlen Gábor	27
6.2. Nádasdy III. Ferenc	30
6.3. Batthyány I. Ádám	32
7. Befejezés	35
8. Bibliográfia:	36

„Gyöngyvirág musikásod

Szarkaláb virginásod

Verőfény virág légyen dobosod

Harangvirág hangos trombitásod”¹

1. Bevezetés

A magyar udvari zene történet a XVIII. századtól rendelkezik rengeteg adattal, forrással. Ennek kezdőpontját általában Esterházy Pál (1635-1713) kismartoni udvarához és Joseph Haydn-hoz (1732-1809) kötjük.² Jelen dolgozatban arra keresem a választ, hogy milyen magyar udvari zene kultúra létezett Esterházy Pál előtt.

A magyar művelődéstörténet fontos része az udvari kultúra, annak pedig kihagyhatatlan szegmense a zene. Magának a zenének a megjelenését a főúri udvarok környékén kell keresni. Koltai András szerint „a főúri és fejedelmi udvaroknál fontosabb és sokrétűbb szerepet kevés intézmény töltött be Magyarországon a mohácsi csata és Buda visszafoglalása közötti időszakban. Az udvarok a vidékek és társadalmi rétegek közötti kapcsolatot teremtő társadalmi háló csomópontjai, a politikai döntések színhelyei, a művelődés otthonai, a reprezentáció és a mecenatúra színpadai és egy viselkedési mintát nyújtó nevelő iskolák voltak.”³ A magyar királyi udvar helyét ebben az időszakban a Habsburg-udvar váltja fel. A főúri és nemesi rezidenciák lesznek a királyi udvar híján a magyar kultúra továbbvivői. Noha a Habsburg udvar koncentrált egy összetett dinasztikus identitás-tudat kialakítására, a szellemi és anyagi erők szétdaraboltsága miatt a királyi Magyarországon nem alakulhatott ki egységes, valódi nemzeti művelődési központ.

¹ FILEP Antal: *Kora újkori zenekultúránk megközelítésének egyik lehetősége: számadáskönyvek tanúsága zenei életünkről. Rákóczi György sárospataki számadáskönyve 1619-1620-ból. In: Az idő rostájában. II. kötet. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára.* Szerk.: ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária, NAGY Iona. L'Harmattan. Bp. 2004. 135. p.

² *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. II. és IV. kötet.* Balassi Kiadó. Bp. 2004., 2005., 414. p., 53. p.

³ KOLTAI Andás: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617-1708.* Osiris. Bp. 2001. 7. p.

A XVII. század fordulópont a magyar zene fejlődésének történetében. A históriás énekmondó alakjában egyesülő zene és költészet különválik, megteremtve ezzel a hangszeres zene továbbfejlődésének lehetőségét. A zene kedvelői, mecénásai és kis részben művelői a XVII. században nagyrészt a főurak közül kerültek ki, akik anyagi helyzetük miatt a foglalkoztatáson kívül állandóan udvarukban tartották a zenészeket. A XVI. századi vándorlásokhoz képest egyfajta helyhez kötöttség alakult ki erre a korszakra. A vándor muzsikusként udvari muzsikussá válik. Akinek nem volt saját udvari zenésze, igyekezett beszerezni egyet.

Jelen dolgozat központjában a zenekultúra tárgyi és személyi adottságait vizsgálom. A korszakból viszonylag sok forrással rendelkezünk, amelyek segítik a kutatást: naplók, magánlevelezések, de a legkézenfekvőbb források az inventáriumok, a főúri családok hagyatékának összeírásai. Ezekben az inventáriumokban feltételezhetően kell lennie hangszereknek is. Itt előkerül egy újabb kutatásra érdemes kérdés: ezek a hangszerek a család tulajdonában vannak, de a zenész, ha másik családhoz áll szolgálatba, viszi-e magával a hangszereket, vagy kap újat? Esetleg rendelkezik saját hangszerállománnyal?

Kutatásaim során betűrendben Apor Péter, Asztalos Miklós, Barna István, Bárdos Kornél, Benkő András, Gárdonyi Albert, Domanovszky Sándor, Filep Antal, Haraszi Emil, Ladislav Kacic, Király Péter, Koltai András, Georg Kraus, Kumorowicz Bernát, Marczali Henrik, Lengyel Tünde, Radvánszky Béla, R. Várkonyi Ágnes, Alfred Sitte, Szabolcsi Bence, Szabó Péter, Szelényi István, Szilágyi Sándor, Takáts Sándor, Thaly Kálmán és Várkonyi Gábor műveit használtam fel, valamint még művelődéstörténeti köteteket, leírásokat, naplókat, leltárjegyzékeket és számadáskönyveket, melyeket lentebb a hivatkozásokban és az irodalomjegyzékben pontosan megnevezek.

Tanulmányom a következő tartalmi egységekre tagolódik: az udvari zene megjelenési formái; fejedelmek és a nemesség hangszerjátéka; fejedelmek és a nemesség hangszeren való tanulása; külföldi zenészek behozatalának, a zenészek fizetésének kérdése; a zenész udvarban elfoglalt rangja és társadalmi szerepe; fejedelmi, nemesi és főúri családok rezidenciális zenekultúrájának vizsgálata.

2. Az udvari zene megjelenési formái

A zene társas összejöveteleken és társadalmi eseményeken már korán megmutatkozó szerepére összpontosítva, érdemes elsőként a szerint csoportosítani, hogy a zene konkrétan mely alkalmakkor szólalt meg az udvarban.

Forrásaink szerint ezek a következők:

- beiktatási ünnepségek - II. Rákóczi Ferenc beiktatott erdélyi fejedelem és a Magyar Konföderáció vezérő fejedelmének tiszteletére tartott ünnepségről: „Eö Felsége napja incidálván, mihelen felkölt, azonnal Tekintetes és nemzetes Otlik György Hopmester és Török András Udvari Fő-hadnagy, az egész eö Felsége Fejedelmi Udvara népe nevével eö Felségét üdvözlették, nemkülönben a Músikások is, és mások, 's mindenike maga kötelességének megfelelt...”⁴
- koronázások – I. Lipót koronázásáról: „Nálunk a Szent-Mihály templomban ennek örömére szép muzsika szólt dicsőítő énekekkel trombiták, dobok és vonósok kíséretében...”⁵
III. Károly koronázási ünnepségén a szertartás alatt „magyar és német dobok és trombiták zengtek”.⁶
- lakodalmak – „Egymás után tíz fogás következett, mindegyik előtt pro horitate pálcával jelezték a fogás érkezését, a fogások után pedig trombitáltak és doboltak a teremben. [...] Az egész ebéd alatt felváltva játszottak olasz és szerb zenét. Az olaszok bordalokat és pavanokat,⁷ a szerbek balladákat játszottak.”⁸
„Die 27. Ott mulattunk, ebéd vacsora együtt volt, hasonló ceremóniával, mint azelőtt való nap. Veselíny uram ő nga egy pohár bort köszöntött el, de vízzel itta

⁴ R. VÁRKONYI Ágnes: *Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Balassi Kiadó. Bp. 2005. 95. p.

⁵ BÁRDOS Kornél: *Sopron zenéje a 16-18. században*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1984. 325. p.

⁶ KACIC, Ladislav: *Zene a pozsonyi koronázási ünnepségek idejében (1563-1830)*. 449. p.

⁷ Jelentése: „Páros ütemű, méltóságteljes, olasz vagy spanyol eredetű énekes körtánc.” www.meszotar.hu, letöltés ideje: 2014. 12. 26. 12:03

⁸ VÁRKONYI Gábor: *II. Rákóczy György esküvője*. ELTE. Bp. 1990. 31. p.

meg az római császár birodalma terjedésiért és az szent békességért Kornicz uramra
ő ngára, mig az elkerült, hármát hármát lúttak mozsárbúl, doboltak és
trombitáltak.”⁹

- követfogadások – „Éjszakára megérkeztünk Munkácsra, ahol az ottani kapitány úr, ugyanúgy mint korábban, a kegyelmes úr [követ] tiszteletére nem apadó kedvvel vonultatta fel a katonákat, és jó néhány embert kiküldött a kegyelmes úr elé, hogy köszöntsék az útjáról való szerencsés visszatérése alkalmából. A városhoz érve ugyanazok a gyalogok, mint először, vagy kétszázan dobbal és zászlóval vártak minket.”¹⁰
- udvari ünnepek - 1610. március 28. Zsolnai zsinat: „Thurzó [György] mint újonnan megválasztott nádor fényes menettel vonult be a városba, négy trombitás, negyven kopjas katona és tizenöt kocsi kíséretében.”¹¹
- felvonulások – A következő feljegyzés fennmaradt II. Rákóczi Ferenc Kassára való megérkezésének körülményeiről: „Szaláncrul ő Felsége megindulván az egész együtt lévő Fejedelmi Udvarával, midőn Kassához közelgett volna, rendben vévén az egész Udvariakat Tek. N. és V. Török András Udvari Fő-Hadnagy: előre Karabilyosok, utánuk a Nemes Compánia, azok után Commendiroztattak a Nemes Compániából Trombitások, Kornéta alatt Főrendek Uraimék, Bójárok, ennekután Inasok, Étekfogók, ő Felsége Vezetékjei, ezek után maga ő Felsége Sézában...”¹²
Esterházy Ferenc bevonulásáról: „... Mátóságos Groff Eszterházi Ferenc ő Excellenitája Tata Vároza Földes Ura bójövé az kit solemniter Dobbal és Trombiták harsogásával a Várba- bene ventaltatott...”¹³

⁹ VÁRKONYI Gábor: *II. Rákóczy György esküvője*. ELTE. Bp. 1990. 64. p.

¹⁰ VÁRKONYI Gábor: *II. Rákóczy György esküvője*. ELTE. Bp. 1990. 43. p.

¹¹ LENGYEL Tünde: *Thurzó György nádor biccsei udvara*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Balassi Kiadó. Bp. 2005. 139. p.

¹² ASZTALOS Miklós: *II. Rákóczi Ferenc és kora*. Pallas Stúdió - Attraktor KFT. Bp. 2000. 286. p.

¹³ BÁRDOS Kornél: *A tatái Esterházyak zenéje 1727-1846*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1978. 18. p.

- fogásnóták: Mikes Kelemen 1723-as levelét így kezdi: „Hol vannak a muzsikások? Fújják el a tehénhús nótát és vonják el a menyasszony táncot.”¹⁴

Forgách Simon leírása Bercsényi Miklós zenészeiről: „Bercsényi bátyám is szereti, ha muzsikásai a tehénhúsnóta mellett el tudják vonni a Rajta kuruc táncot.”¹⁵

- névnapok – 1744-ben Esterházy József gróf Tatán ünnepelte névnapját: „József-napon Tatán azoknak a zenészeknek, akik trombitákkal és dobokkal az előestén a kápolnában és az asztalnál szerepeltek 4 ft jár.”¹⁶

Beniczky Gáspár feljegyzése Rákóczi névnapjáról: „... A felséges fejedelmet a maga méltóságos nevenapján musikájokkal üdvözölvén trombitások, síposok és regimentek musikája.”¹⁷

- ünnepek – Farsangkor muzsikások járkák be a vidékeket. „Tizen, tizenketten az atyafiak és nemesek egy szánban beültenek... Csuklyát vontak az nyakokban, botot az kezekben, feles cigány hegedűsök, dudások az szánban, kiáltásokkal, muzsikaszóval, úgy járták az tartományt.”¹⁸

Karácsony időszakából fennmaradt bejegyzés: „december 26. azoknak a színészeknek, akik Tatán az ebédlőben {szerepeltek} fizetve 4 ft 9 x, az asztali zenéért fizetve 2 ft.”¹⁹

Egy 1746-ból származó születésnap feljegyzés szerint: „ápr. 16. a tатаi tanítónak együtt népével {együttesével}, mivel a méltóságos grófné születésnapjának előestéjén a tűzijátékon s másnap az asztalnál trombitákkal és dobokkal muzsikáltak...”²⁰

¹⁴ HARASZTI Emil: Barokk zene és kuruc nóta. Századok. 67. évf. 1933. 590. p.

¹⁵ BARNA István: *Ungarischer simplicissimus. Adalékok a XVII. század magyar zenei művelődéstörténetéhez.* In: *Zenatudományi tanulmányok IV. kötet.* Szerk.: SZABOLCSI Bence, BARTHA Dénes. Akadémiai Kiadó. Bp. 1953. 506. p.

¹⁶ BÁRDOS Kornél: *A tатаi Esterházyak zenéje 1727-1846.* Akadémiai Kiadó. Bp. 1978. 13. p.

¹⁷ HARASZTI Emil: Barokk zene és kuruc nóta. Századok. 67. évf. 1933. 570. p.

¹⁸ SZELÉNYI István: *A magyar zene története. I. kötet.* Zeneműkiadó. Bp. 1959. 83. p.

¹⁹ BÁRDOS Kornél: *A tатаi Esterházyak zenéje 1727-1846.* Akadémiai Kiadó. Bp. 1978. 13. p.

²⁰ BÁRDOS Kornél: *A tатаi Esterházyak zenéje 1727-1846.* Akadémiai Kiadó. Bp. 1978. 13. p.

Húsvét: Egy Nádasdy-familiáris, Bezerédi Zsigmond jegyezte fel, hogy húsvét utáni első vasárnap voltak „az Appolinare templomban, a hol oly muzsikát tartanak, egész Rómában nincsen más, ekkor svéciai királyné is jelen volt.”²¹

- hadi zene – erre a célra hozták létre a tábori együtteseket, amelyek főként dobosokból, trombitásokból valamint síposokból álltak. Érdekes eseménynek tekinthető, amikor az ónodi országgyűlésen határoztak a tábori muzsikások létszámáról. Századonként és ezredenként egy-egy dobost, a seregnél pedig egy-egy sípost vagy egy-egy trombitást rendeltek.²²
- toborzások – „Jajveszélő apákat, anyákat, feleségeket és gyermekeket látunk. Minden éjszaka folyik a verbuválás. Bejárják a várost dobok és sípok muzsikája és törökös zene kíséretében, hogy önkénteseket toborozzanak, de senki nem akar menni...”²³
- temetések – A főúri temetés pompájának szokásait örököltette meg a vezekényi csatában elesett négy Esterházy fiú (Esterházy László, Esterházy Tamás, Esterházy János, Esterházy Gáspár) temetéséről fennmaradt leírás: „A majd ötezer főnyi gyásznép rendbe vétele órákig is eltarthatott. Bizonyosan mindenki türelmetlen volt, s a lovak is habos zablával várták az indulást. Végül a menet vezetője megadta a jelt: indulhatnak. Megszólaltak a dobok és a trombiták, s ettől kezdve egészen a jezsuita templomig hallatták hangjukat. A dob a komor ünnepélyesség hangulatát keltette, s feszes ütemeivel azt sugallta, hogy uralkodni kell a fájdalomon. A trombiták keserves sírása viszont áttört a visszafogott gyász dobhangjain, s mindez híven érzékeltette a gyászsereg lelkiállapotát.”²⁴

²¹ MARCZALI Henrik: *Bezerédj Zsigmond utazási naplója*. Történelmi Tár (1883) 354. p.

²² BENKŐ András: *Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kriterion. Bp. 1979. 102. p.

²³ BÁRDOS Kornél: *Sopron zenéje a 16-18. században*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1984. 278. p.

²⁴ SZABÓ Péter: *A végtisztesség. A főúri gyászszerartás mint látvány*. Magvető. Bp. 1989. 31. p.

Temetési rend Károlyi Ferenc generális temetéséről (1758): „... Az után megyen a Doboss. Aztán megint Tkes. Nemes. Vge ött Seregei Zászlókkal, és Trombitásokkal szokott modgyok szerént.”²⁵

Thurzó György nádor temetése 1617. február 19: „Hat magyar trombitás fekete ruhában, az trombitákon fekete tafota, az réz dobos is feketében, azonképen az dobja is”.²⁶

2.1. Fejedelmek hangszerjátéka

Számos uralkodóról és nemes emberről maradtak fenn olyan források, amelyekből kiderül, hogy tanultak zenét és volt olyan is, aki kimagasló hangszertudásra tett szert. Hiteles források szerint János Zsigmond lanton és orgonán is játszott, Báthory András virginán,²⁷ Batthyány Ádám lanton, Thököly István cseballón, Nádasdy István párizsi tartózkodása alatt pedig gitározni tanult.²⁸ Szamosközy jegyezte fel Báthory András bíborosról, hogy Mihály vajda 1599-es betörésekor is „az virginált veri volt nocte.”²⁹ Találunk olyat is, aki hamar megunta a hangszeren való tanulást. Erről tanúskodik Bethlen Miklós 1662-ből kelt levele Utrechtből: „... virginát is kezdék tanulni, de semmi sem lön belőle... csak pengettem, dongattam a kóták szerént a hitvány virginát, de annak sem ize sem búze nem volt, én megunám, s odahagyám.”³⁰

Andrea di Gromo a következőképp méltatta János Zsigmond erdélyi fejedelem zenei tehetségét: „Sok zenészt tart maga körül udvarában és maga is igen jól játszik a lanton.”³¹ Szamosközy István erdélyi krónikás pedig a következőket jegyezte fel a

²⁵ SZABÓ Péter: *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Magvető. Bp. 1989. 133. p.

²⁶ RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a 16. és 17. században. III.* Helikon. Bp. 1986. 366. p.

²⁷ Jelentése: cseballószerű billentyűs hangszer

²⁸ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje*. Századok. 144. évf. 2010. 4. sz. 990. p.

²⁹ GÁRDONYI Albert: *A Báthoryak és a zeneművészet*. 35. p.

³⁰ KIRÁLY Péter: *A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Balassi Kiadó. Bp. 2005. 446. p.

³¹ SZELÉNYI István: *A magyar zene története. I. kötet*. Zeneműkiadó. Bp. 1959. 59. p.

fejedelemről: „Annyira buzgólkodott a zenében, hogy az orgona-és lantjátékban még a járatos zenészekkel is felvette a versenyt.”³²

Megállapítható, hogy a zenei pallérozottság a művelt nemesember sajátja volt. Nyilvánvaló jele ennek, hogy a XVI. századtól a főúri zenejáték általánossá vált. Az általam vizsgált korszak végén figyelemre méltó példái akadtak a zenei ambíciónak: akár egy Mozart négykezeset is tudtak igen magas színvonalon játszani.³³

2.2. Muzsikuskok megbízása és javadalmazása

Megvizsgálva a ma elérhető főúri forrásokat, azt látjuk, hogy a hazai nemességnél a rezidenciális zene nem kötődött olyanféle reprezentatív-funkcionális feladatkörhöz, mint ami a magyar királyi és az erdélyi fejedelmi udvart jellemezte, ahol a zene az uralkodói reprezentáció kötelező velejárója volt. A zenélés intenzitása és a zenészegyüttes nagysága uralkodónként eltérő volt.

Ezzel szemben a főúri rezidenciák zenészlétszámának időről időre történő nagyfokú ingadozása azt mutatja, hogy a főnemességnél a rezidenciális zene inkább személyfüggő volt. Az arisztokráciánál nem találjuk nyomát reprezentatív-funkcionális kötöttségeknek. A rezidencián való zenélés legfőképp a család tagjainak saját preferenciáitól függött. Elmondható, hogy a korszakban Magyarországon is inkább a kivételek közé tartozott, ha egy nagyobb főúri udvartartáshoz egyáltalán nem tartoztak zenészek.

Már a korai udvari kulturális életben is kardinális szerephez jutottak a zenészek és zenész együttesek, melyet alátámasztani igyekszik az a kialakult gyakorlat, hogy kiválasztásuk tudatos keresés és döntés eredménye volt.

A zenészek a rangos társas összejövetelek szereplőivé váltak, nemcsak mint a jó hangulat felelősei, de kifejezve egyúttal megbízójuk társadalmi státuszát is.

³² SZELÉNYI István: *A magyar zene története. I. kötet.* Zeneműkiadó. Bp. 1959. 59. p.

³³ „Haller grófé a másik ház, ahova bejáratos volt. Ide délutánoként, néha este vagy színház után szokott jönni. Zichyék franciás beállítottságával ellentétben Hallerék teljesen németesek. Itt a vendégek általában játszani szoktak, Hofmannsegg azonban inkább a fiatal lányokkal szórakozott, pianoforten játszottak sokat. Az egyik Haller lány különösen jól zongorázik. Amikor Hofmannsegg először járt Schenstein tanácsoséknál, ez a hamradik család, amelyet rendszeresen látogat- a tanácsosné és a kis Haller grófné játszottak egy Mozart négykezeset, egész magas színvonalon.” G. GYÖRFFY Katalin: *Kultúra és életforma a 18. századi Magyarországon. (Idegen utazók megfigyelései)* Akadémiai Kiadó. Bp. 1991. 117. p.

Az anyagi javadalmazás mellett rendszerint természetbeni juttatásokkal is jutalmazták a zenészeket. Fizetés mellett étkezést biztosítottak számukra, valamint az itthoni zenészek között – még ha ritkán is – előfordult birtokadomány.³⁴ Fizetség helyett, vagy azt kiegészítve adómentességet biztosítottak a helyi zenészek házára vagy más ingatlanjára.

A számadáskönyvek tanúságtétele szerint Nádasdy Ferenc és Esterházy Miklós évi 100 Forint jövedelmet biztosított zenészei számára. Az összeg nagyságát jól példázza, hogy ekkora fizetést az udvartartás vezető tisztviselői és a katonatisztek kaptak.³⁵ „Esterházy Miklós egyik trombitása, Trombitas Bernard ugyanúgy három szolgálival rendelkezett, mint egy főember, Nádasdy Pál egyik trombitásának pedig szolgálja és lovása volt.”³⁶

Konkrét bepillantást enged a muzsikások fizetésébe Teleki Mihály udvartartási naplója is, mely a következőket tartalmazza: „1674. február 15: adtak a virginásnak ajándékba egy csizmát, a kántornak is egy kordovány csizmát...”³⁷ „1674. március 4: Trombitás Gáspárnak f.10.”³⁸ „1674. április 30: trombitásnak fizetésébe kordovány csizmát.”³⁹

³⁴ Báthory Zsigmond Pietro Bustónak Gyulafehérváron házat ajándékozott. BENKŐ András: *Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kriterion. Bp. 1979. 95. p.

³⁵ *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Balassi Kiadó. Bp. 2005. 443-444. p.

³⁶ *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. 444. p.; Trombitás Bernárd szerződése: „Anno 1627 die 1 May, kezdetik eztendeje Trombitas Bernard{na}k, fizetese eſtendeigh kész penz f. 170. 9 Réff granattya, egy Róka bőr bélesse, egy uy Trombitaia, három ſszolgainak morvai {poszto} ruhaia, lovainak abrakia Benaia. (...) Anno 1630 Die 5 Matry Vettem neki két Trombitat Bechben”. MOL P. 108. hg. Esterházy cs. lt., Repos. 63, fasc. D. Conventiók, 45; Nádasdy Pál trombitásának konventiója (1614): „Fwzetese az Egy lora Es Trombitaia f. 40 Ruhazattiara Egy Wegh Karasia avagj tizenniolcz for. f. 18 Maganak az Uraimmal Asztala, Egy Inasanak es egy Lovaszszanak Etele Itala [,] Louainak zena Abrak.” MOL E 185. Nádasdy cs. lt., 9. t.

³⁷ *Teleki Mihály udvartartási naplója (1673-1681)*. Kolozsvár. 2007. 101. p.

³⁸ *Teleki Mihály udvartartási naplója (1673-1681)*. Kolozsvár. 2007. 103. p.

³⁹ *Teleki Mihály udvartartási naplója (1673-1681)*. Kolozsvár. 2007. 113. p.

A XVI. és XVII. században kivételes és különös értékelésnek számított, ha valakit zenei tevékenysége miatt nemesi rangra emeltek. Dombói Székely János kántor I. Apafi Mihálytól kapott nemességet.⁴⁰

Esterházy László muzsikusainak fizetése egy 1651-es forrás szerint a következőképpen alakult: Trombitás Mihály 60 Forintot, Trombitás Zsigmond 11 forintot, Miklós, István és Ferenc 10 Forintot kaptak. Trombitás Markó viszont csak 6 forintot.⁴¹

Itt dokumentálható rang- és tudás alapján történő megkülönböztetés, mely leginkább a fizetségben mutatkozott meg. Trombitás Mihály körülbelül hatszor annyit kapott, mint a legtöbb trombitás; majdnem nyolcszor annyit, mint a dudás és a cimbalmos; a síposnak pedig tizenötszörösét kereste meg. Esterházy Pál udvarából is maradt fent hasonló adat ilyen jellegű fizetségbeli eltérésekről: 1670-ben az egyik német trombitás 200 forintot kapott, míg Schmidtbaur, a regens chori 1678-ban csak 130 forintot keresett.⁴²

Thököly Imre számadásai szerint 1683-ban a két német trombitásnak együttesen 480 forint fizetés járt, míg a Francz nevezetű német trombitásának 120 forint, Trombitás Mátyásnak és Krumpholz Lőrincnek pedig 100 forint. A többi trombitás 80, 60, 40 illetve 24 forint éves fizetségben részesült.⁴³

Ha a muzsikus új szolgálatba állt, ellátáson és fizetésen kívül más házaknál játszott némi borraivaló reményében. Ilyen esetet ír le a következő forrás: „... jó dolgod lesz nálam, holnap új mundért csináltatok neked és 10 napon belül utazunk Erdélybe s Máramarosra, atyámuram birtokaira; de útközben még egy előkelő esküvőre kell mennünk, ott jó

⁴⁰ BENKŐ András: *Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kriterion. Bp. 1979. 95. p.

⁴¹ KIRÁLY Péter: *Wolfgang Ebner és Wendelin Hueber levele Esterházy Lászlónak. Adalékok az Esterházy-zenetörténet egy kevésbé ismert időszakához*. Magyar Zene 39 (2001) 4. sz. 378. p.

⁴² KIRÁLY Péter: *Wolfgang Ebner és Wendelin Hueber levele Esterházy Lászlónak. Adalékok az Esterházy-zenetörténet egy kevésbé ismert időszakához*. Magyar Zene 39 (2001) 4. sz. 380. p.

⁴³ THALY Kálmán: *Késmárky Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai*. (Momentuma Hungariae Historica, Scriptores, XXIV.) Bp. 1873. 90-92. p.

borravalót is fogsz kapni és magad kitanult trombitásnak mondhatod, minthogy holnap a másik trombitásomnak is szólni fogok, hogy ő is engedjen téged.”⁴⁴

A következőkben Benkő András és Bárdos Kornél kutatásait alapul véve II. Rákóczi Ferenc sárospataki udvarából (1.) és Pécs zenészeinek fizetési összeírásából (2.) készített két táblázattal szemléltetném a XVIII. századi udvari és a városi muzsikuskok javadalmazása között megmutatkozó különbségeket.

1.

Járandóság	Karmester	Trombitás	Fősípos	Vicesípos	Cimbalmos	Énekes
Készpénz	12 arany	?	30 Ft	30 Ft	?	?
Csizma (pár)	-	-	3 kordován	3 közönséges	-	-
Posztó (sing)	-	-	7 fajlandis	7 radnai	-	-
Nyers hús (font)	2	1	-	-	1	1
Étel (tál)	-	-	2	2	-	-
Cipó (darab, napjára)	2	2	3	2	2	2
Bor (icce, napjára)	2	1	1	1	-	-
L ó t a r t á s (pénz, abrak)	2 ló	-	1 ló	-	3 ló	-

⁴⁴ BARNÁ István: *Ungarischer simplicissimus. Adalékok a XVII. század magyar zenei művelődéstörténetéhez.* In: *Zenatudományi tanulmányok IV. kötet.* Szerk.: SZABOLCSI, BARTHA. Akadémiai Kiadó. Bp. 1953. 502. p.

2.

Zenészek neve	készpénz ft	b ú z a p o z s o n y i mérő	bor vagy sör akó	tűzifa öl	lakás
„Maistro di Capella” Paumon Ferenc Antal	200	24	12	6	
2 diszkantista (tartás, ruha, mosás, tanítás)	100	12	12	-	
S v o b o d a J á n o s (György) basszista	150	20	12	-	f e l é t fizetik
Jürgens Antal altista	150	20	12	-	
Waldt Kristóf Max. 1. trombitás	140	20	12	-	
Khülf János György 2. trombitás	150	20	12	-	

3. A zenészek szerződtetése

3.1. A zenészi státusz

A zenészek az udvari apparátusban az „udvar népétől” azaz a cselédségtől elkülönülve jelentek meg. A konvenciók könyvekben az étkező asztalnál elfoglalt helyből is lehet következtetni a zenészek státuszára. Jól példázza ezt Nádasdy Ferenc utasítása konyhamesterének: „1648. nov. 10: Asztalom száma s rendje: 1. Magunk asztala 2. Secretariusok asztala 3. Hopmester asztala 4. Leányasszonyok asztala 5. Dajkák asztala 6. Muzsikások asztala 7. Számtartó asztala 8. Gyöngyfűzők asztala 9. Konyhamester asztala, ott legyenek négy szakács, két német trombitás, ötvösök {...} 10. Az magyar főtrombitások asztala 11. Asztalvetők asztala 12. Sütőné asztala 13. Csatlósok asztala, annál lesznek négy csatlós, tisler, trombitáslegények és kovács. 14. Kocsisok és lovászok szokás szerint, az két hetes inas és három discantisták együtt egyenek {...}.”⁴⁵

3.2. Magyar és külföldi zenészek szerződtetése

A felfogadás nemcsak szóbeli megegyezés alapján történt, hanem – általában egy évre szóló – szerződések formájában is. A szerződés tartalmazta a familiáris, szolga nevét, udvari státuszát, mesterségét és a szolgálatért járó pénzbeli és természetbeni járandóságát. Számtalan példa mutatja, hogy a szerződési feltételek nem kizárólagosan a főúri önkényen alapultak, hanem teret engedtek a zenészek elvárásainak is. „Wolfgang Ebner Batthyánnak szóló 1650-ben írt levelei szemléletesen mutatják, hogy egy éppen Bécsben tartózkodó, állás nélküli orgonista (egyben jó hegedűs) szerződése végül is azért hiúsult meg, mert a magyar arisztokráta többszöri levélváltás dacára sem tudta érvényesíteni a zenész által kértnél csekélyebb fizetségre vonatkozó elképzelését.”⁴⁶ Az orgonista 20

⁴⁵ KOLTAI András: *Magyar udvari rendtartás*. 196. p.

⁴⁶ *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Balassi Kiadó. Bp. 2005. 444-445. p.

birodalmi tallér mellé teljes ellátásból álló negyedévi díjazást kért Batthyánytól. Amikor az megtagadta tőle, úgy döntött, inkább Morvaországba megy.

„Ismeretes, hogy bizonyos, Varsóban kínálkozó trombitások „az mammonának jelen volta nélkül” – vagyis foglalt híján, csak pusztá ígéretre – nem akartak elszegődni Bethlen Gáborhoz.”⁴⁷

A főúri udvartartások és az erdélyi fejedelmi udvar korabeli irataiból kiderül, hogy a külföldi zenészek szerződtetése rengeteg gonddal járt. Az esetek többségében az egyéb okokból külföldre utazók kaptak megbízást uruktól, hogy keressenek zenészt. Az is előfordult, hogy az utazásnak csak ez volt a célja, nem más egyéb diplomáciai feladat.

Erről tanúskodik Bethlen Gábor megbízása Thurzó Imrének Prágába, Pfalzi Frigyes cseh király udvarába: „Fő muzsika hegedüst, lantost, ki theorbat is verjen, cornétistát szerezni kegyelmed ne feledkezzék dolgai közt.”⁴⁸ Thurzó válaszában megírta, hogy: „Musikást F{elsé}gednek nem szerezhettem többet, hanem egy jó mesterséges öreg hegedőn musikáló musikást möly musika fiola gambának hivattatik.”⁴⁹

Intenzív levélváltást igényelt a zenészekkel való megegyezés; sőt annak az eldöntése is, hogy alkalmas-e egyáltalán a kínálkozó jelölt. Ha sikerült olyan jelöltet találni, aki jó fizetségért hajlandó volt eljönni a török fenyegette Magyarországra, többnyire biztosítani kellett számára az általa meghatározott és megkövetelt foglalt még ott helyben valamint megegyezés esetén a zenész utazásáról is gondoskodni kellett. Az utazást többféle módon oldották meg: néha értük mentek kocsival, vagy az ügyletet lebonyolító fogadott helyben kocsit, esetleg járművet vásárolt, pluszban fizette az út során a szállást, étkezést, vámokat és az összes felmerülő más kiadást.

⁴⁷ *Idővel paloták... Udvari kultúra a 16-17- században.* 445. p.; A Lengyelországba küldött Székely Bálint 1629. február 26-án tudósította a fejedelmet Varsóból: „Trombitásokat mind eddig sem kaphaték, mert akármit ajánljuk is itt az jó állapotot, de az mammonának jelen volta nélkül mind semmi, és az mint szokták mondani, dobra wolja stoj za nicz [jó szándékért semmit sem kapni]. Az kik ezelőtt igyekeztenek volt, megmáslották az jó akaratot.” SZILÁGYI Sándor (közr.), *Bethlen Gábor fejedelem levelezése.* Bp. 1886. 378. p.

⁴⁸ SZILÁGYI Sándor: *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei.* Bp. 1879. 186. p.

⁴⁹ SZILÁGYI Sándor: *Gróf Batthyány József köpcsényi levéltárából.* Történelmi Tár (1888) 434. p.

4. „A francusok között felette jó trombitások vannak...”⁵⁰ avagy külföldi zenészek itthoni rezidenciákon

Noha a korabeli források félrevezetőek, mégis egyértelmű jelek utalnak arra, hogy a magyar főúri és fejedelmi udvarokban külföldi zenészek is szolgáltak. Eme zenészek származási ország szerinti megoszlása a tőlünk nyugatra és délre fekvő jelentősebb zenei központokhoz való irányultságról tanúskodik. Elsősorban Magyarországhoz közeli országokból, országrészekből jöttek muzsikusként: délnémet, osztrák, sziléziai területekről, Észak-Olaszországból (Velencei Köztársaság) valamint Lengyelországból.

Megtévesztő, hogy számos esetben a számadások, levelek, krónikák magyar néven említenek olyanokat, akik valójában külföldiek voltak. A nemzetiségi alapon vegyes összetételű zenekarok pedig vegyes eredetű zenét szolgáltattak. A tanult, hivatásos külföldi zenészek jelentős létszámbeli fölény következtében az udvari zenei életben domináns szerephez jutottak.

4.1. Külföldi zenészek közvetítő állomásai

A külföldi zenészek egyik közvetítő állomása – mint a térség kulturális fellegvára – Bécs volt ezidőtájt. A magyar főurak (Thurzók, Nádasdyak, Esterházyak, Pálffyak) gyakorta itt keresték meg a későbbi, alkalmi szolgálatokra megbízott zenészeket, valamint előfordult az is, hogy saját költségükön itt képeztették ki őket. Ezen felül beszerezhetőek voltak hangszerek, hangszer tartozékok (húrok), valamint fontos megemlíteni még a bécsi zenemű importot is.

Igazolja ezt Csajághy János ezredes jelentése Bercsényi Miklósnak, aki azzal bízta meg Csajághyt, hogy szerezzen neki Bécsből oboistákat. „Amely emberem huboistákat hozott volna, azt rajta kapván, úgy értem, hogy felakasztották a nyavalyást, az sípokat a nyakába kötvén.”⁵¹

⁵⁰ HARASZTI Emil: *Barokk zene és kuruc nóta*. 560. p.

⁵¹ HARASZTI Emil: *Barokk zene és kuruc nóta*. 566. p.

Bécs elsősorban a Habsburg-udvarba bejáratos országos tisztségviselőket gazdagította zenei élményekkel. Jó példa erre Esterházy László utazása Linzbe, ami alatt helyi zenészek szórakoztatták. Ennsben „Musikasoknak”, valamint a „Torniosoknak” adott 3, illetve 2 forintot. Linzben pedig egy „Vak Lantosnak” adott 4 ft. és 30 garast könyveltek el sáfárai. Újévi ajándékként Esterházy a császár tisztviselőinek, jelesül a trombitásoknak 6 tallért adott.⁵² Nélkülözhetetlen külföldi zenei benyomásokkal gyarapodtak a diplomáciai utazók és a külföldi egyetemeken, főiskolákon tanuló hazai diákok.

Fontos szerepe van Bécs mellett Prágának, Krakkónak, Padovának és Velencének is a magyarországi udvarok zenészellátásában.

A Habsburg-zenészek az ország zeneéletében csekély szerepet játszottak, mivel nagyrészt Prágában és Bécsben tartózkodtak, általában a Pozsonyban tartott országgyűlésekre és királykoronázásokra érkeztek az országba.

János Zsigmond udvarában lengyel és német zenészek, Bethlen Gábor udvarában osztrák, cseh, morva, lengyel, olasz, német és francia zenészek, Thököly Imre udvarában német és francia trombitások, lengyel síposok, II. Rákóczi Ferenc udvarában pedig olasz, német és francia zenészek szolgáltak.

Az a fajta tudatosság, ahogy Bethlen Gábor udvari zenészeit kiválasztatta, tudniillik, hogy Németországból húrosokat, Olaszországból énekeseket, Bécsből karmestert hívatott, ékes bizonyítéka az udvari zene jelentőségének.⁵³

Jól példázza mindezt Bethlen levele Cseffey Lászlónak Gyulafehérvárról: „1627. július. 20.: ... hanem ha az Isten Franciába viszen benneteket... A francusok között felette jó trombitások vannak... egy igen jó trombitást azért hogy szerezzetek, anélkül meg ne jöjjetek, de excellentissimus legyen, csak közönséges jót ne is híjjatok.”⁵⁴

Hatvani István kolozsvári kereskedő Bethlen megbízásából 1622-ben Velencében járt: „Benedeknek az lantosnak adtam kész pénzt, kivel Velenczében adósitül váltotta ki

⁵² KIRÁLY Péter: *Wolfgang Ebner és Wendelin Hueber levele Esterházy Lászlónak. Adalékok az Esterházy-zenetörténet egy kevésbé ismert időszakához.* Magyar Zene 39 (2001) 4. sz. 380. p.

⁵³ SZELÉNYI: 79. p.

⁵⁴ HARASZTI (1933): 560. p.

magát {...} 82 frt. 75 dr; Györgynek az hegedűsnek hasonló módon adtam {...} 49 frt. 35 dr.”⁵⁵

Nádasdy III. Tamás is folyamatosan alkalmazott külföldi zenészeket. Legtöbbjüket Bécsben fogadta/fogadtatta fel. „Jelenlegi ismereteink alapján a Nádasdynál szolgált külföldiek sorában a legjelentősebbnek az egykori császári udvari zenész, kasztrált énekes, Angelo Maria Marchesini tartható.”⁵⁶ 1657 nyaratól körülbelül egy évig állt Nádasdy szolgálatában. A császári együttes átalakítása miatt elbocsátották, azt követően került a magyar főúr udvarába. Előtte három évig állt III. Ferdinánd szolgálatában. Valószínűleg Anconából származhatott.⁵⁷

Rá vonatkozhatott Nádasdy 1657-ben kelt írásos utasítása kulcsárának: „szorgalmattossan vigyázzon arra, hogy az musikasoknak roß bort ne találjon adn̄y, seöt ugyan azon legyen, hogy soha ne is adjon roßat nekiek. Megh engettük azt is, ha az kappan ugy kíványa, eḡy s két Akoként, ki adhatya az eő Praebendáját; vißont ha az teöbb musikasokis az berént kívánnák ki venny Praebendáiokat, egy általán fogva ne cselekedgie.”⁵⁸

Marchesini 1659 februárja előtt távozott Nádasdy udvarából.⁵⁹ Ezután Drezdában helyezkedett el a szász választófejedelem udvarában. 1662-63 körül már kurpfalzi szolgálatot teljesít Neuburgban, majd megint Drezdában találjuk 1667-ig. Az utolsó fenn maradt adat róla, hogy 1670-71 között a württembergi hercegek alkalmazták Stuttgartban.⁶⁰

Marchesini jó példa az olyan külföldi zenészre, aki valamiféle áthidaló megoldásnak tekintette Magyarország és Ausztria határvidékén való, zeneszerető magyar

⁵⁵ KIRÁLY Péter: *Vallási üldözés vagy egyéb kényszer miatt Magyarországra került 16-17. századi zenészek.* *Magyar Zene* 46 (2005) 2. sz. 184. p.

⁵⁶ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje.* *Századok*. 144. évf. 2010. 4. sz. 979. p.

⁵⁷ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje.* *Századok*. 144. évf. 2010. 4. sz. 979. p.

⁵⁸ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje.* *Századok*. 144. évf. 2010. 4. sz. 980. p.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

főúrnál a munkavállalást. Feltehetőleg a bécsi udvarhoz közeli helyről próbálta kivárni a visszatérés lehetőségét.

Szerepel még a forrásokban egy valószínűleg itáliai zenész: Alfonso Selvatici.⁶¹ Miután elhagyta Nádasdy udvarát, a lengyel királyné szolgálatába állt.

A Habsburg-udvar összeköttetéseit a Nádasdy udvarral jól példázza a Johann Samsoni-val való ismeretség. 1644-ben Nádasdy bort küld ajándékként vagy fizetségként Samsoninak.⁶² Megtaláljuk őt a grazi udvarban, majd egy rövid velencei kitérő után a császári udvarban alkalmazták cornetto (Zink), harsona és fagott hangszerekre, valamint az un. Kapellknaben gondviselőjének feladatát is ellátta.⁶³

Nádasdy zenészeinek másik fontos beszerző forrásai a bécsi templomok egyházzenei és a Bécsben tartózkodó zenészek. A St. Michael templom 2 zenészét találjuk meg Nádasdy udvarában: Nicolaus Victorit és Adam Paumaistert.

Esterházy Pálnál is találunk több év során (1670, 1672, 1678, 1686, 1694) Neuburgból, Bécsből, és más külföldi városokból leszerződött zenészeket, legfőképp trombitásokat.⁶⁴ Őket többek között azért fogadta fel, hogy egy jelentősebb összegért kitaníttassa az udvarában szolgáló trombitáslegényeit, illetve azért hogy Pál nádor egy trombitását „a szokás szerint fölszabadítani” vagyis vizsgáztatni Bécsbe küldje.⁶⁵

Rákóczi László naplójában erről tudósít: „Jött hozzám jó reggel Luzsénszky apátúr uram. Azután egy német kaukler és az felesége is egy új trombita módon szóló nagy hegedűvel jöttek játszani szállásomra.”⁶⁶

Báthory Zsigmond udvara szintén bővelkedett külföldi zenészekben: Simon Ponte és Prosper Ponte Firenzéből, Petrus Paulus Veronából, Pompejus Bolognából, Zephyrus

⁶¹ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje*. Századok. 144. évf. 2010. 4. sz. 981. p.

⁶² KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje*. Századok. 144. évf. 2010. 4. sz. 981. p.

⁶³ Uo.

⁶⁴ KIRÁLY Péter: *Udvari trombitások a 16-17. századi Magyarországon*. Magyar Zene 42 (2004) 2. sz. 122. p.

⁶⁵ KIRÁLY Péter: *Udvari trombitások a 16-17. századi Magyarországon*. Magyar Zene 42 (2004) 2. sz. 123. p.

⁶⁶ *Rákóczi László naplója*. Magvető. Bp. 1990. 116. p.

Spira Velencéből, Joannes Maria Rodolphus Genovából, Mattheus Mantovából, Petrus Busti Bresciából valamint lengyelországi, porosz és halberstadti zenészek.⁶⁷

Itália, mint a reneszánsz bölcsője, a korabeli zenei ízlés meghatározó formálójává vált. „A legjelentősebb 16. század végi közép-európai udvari együttesekben (Habsburg császári kapella, bajor együttes, grazi és innsbrucki kapella stb.) nagyszámban alkalmaztak olaszokat.”⁶⁸ Báthory István idejében vette kezdetét az olasz zenészek foglalkoztatásának divatja. Unokaöccse, Báthory Zsigmond pedig folytatta ezt a hagyományt.

5. Rezidenciális együttesek

Általánosságban elmondható, hogy a rezidenciális együttesek viszonylag kis létszámmal működtek, ennek egyik oka, hogy egy zenész több hangszerhez is értett, másik oka pedig, hogy sokszor kértek kölcsön zenészeket más együttesekből és udvarokból.

Gyakori eset volt az is, hogy megszöktetnek, elcsálnak, és elvisznek zenészeket. Erről tanúskodik Széchy Dénes Batthyány I. Ádámnak írt 1634-es levele, melyben Tomasko nevű hegedűsét követeli vissza: „Soha őt nem ismertem s hozzám nem hitegettem. Kegyelmed otthon nem léteben tántorodott ide Kőszegre.”⁶⁹

Valamint Esterházy Miklós 1633-as levele Batthyány I. Ádámnak: „... Lakompakra futamodván által tegnap {...} ot találám az keg{yelve}d egyik eggik hegedw̃sit, s kerdene{m} mi okért ninch k{e}g{yelve}d mellett. Azt mondá, hagi elbuchustanak a teobbỹs k{e}g{yelve}d teol, de meg el ne{m} mentenek mindenik{.} Ennekem sem len{n}e most egéß musikám{.} Feokepp erre az lakodalom szükségere megh maraßtottam addig, de evel be ne{m} írjw̃k mig{,} han{em} kere{m} k{e}g{yelve}d{e}t, hozza el magával Gabortis, a hárfást, es az Cymbalmostis, es maga sem maradgjon ki keozw̃lw̃nk k{e}g{yelve}d.”⁷⁰

⁶⁷ GÁRDONYI Albert: *A Báthoryak és a zeneművészet*. Muzsika 1 (1929) 6-7. sz. 35. p.

⁶⁸ KIRÁLY Péter: *Magyarország és Európa. Zenetörténeti írások*. Bp. 2003. 47. p.

⁶⁹ TAKÁTS Sándor: *Rajzok a török világból. IV. kötet*. Genius. Bp. 1928. 497. p.

⁷⁰ MOL P 1314, 12413. sz. missilis

Eszterházy Miklós elszökött trombitását Bethlen Gábor emberei fogták el: „Az mely trombitassat Eszterhas Miklosnak megh fogattuk volt, kiket az Cassai Trombitasok veottenek volt ki kezessegen: hadgiuk es serio paranczoliukis keg{ye}l{me}tek{ne}k, mivel az mint ertiuk el szeokeot es most Leocze{n} vagion, mindgiarast, ködgieon erette Oda, es megh fogatvan hozassa Cassara, s ot veresse vasban, s tartassa mind addegh ot fogva valameddegh my visza ne{m} megiiuenk Cassara.”⁷¹

A főurak zenei elhivatottsága egyértelmű jeleként értékelhető, hogy bizonyos esetekben magát a kitaníttatást és nevelést is vállalták. Ostrosy Miklós 1650-ben kelt levelében elszökött hegedűsét kéri vissza Batthány I. Ádámtól: „Egy hegedősöm Ludánról hír nélkül elmenvén, által ment az Dunán s úgy értettem, hogy kegyelmed becsületes udvarában legyen. Szeretettel kérem kegyelmedet, mint jóakaró uramat, méltóztassék kegyelmed kibocsátani udvarából, hogy jöjjön vissza régi helyére az apjához. Gyermekségtől fogva neveltük fel.”⁷²

Ezen a ponton érdemes kitérni arra, hogy voltak olyan muzsikusként is, akik hajlandóak voltak tanítványt vállalni, mivel a városi vagy udvari szolgálat mellett ez viszonylag jól jövedelmező mellékállás volt.

A fentebb említett források igazolják, hogy Batthyánytól sokan kérnek kölcsön zenészeket. Érdekes annak a trombitásnak az esete is, aki Rakamaznál fogságba esett és ifjabb Bethlen István hosszasan magánál tartotta: „Hogy penigh édes öczem uram az keg{yelme}d Trombitassat eddigh megh nem kuldöttem keg{yelme}d embertelensegemnek s idegenségemnek ne tulaidonicza, hanem minthogi enis ifiu leginnek tartom magamatt, mind mezön s mind annak felette niha palotabanis az io pohar bor{o}k{na}k emelgetesse kozott kedvesen valo sipolasaban nem keveset gjönjörkettem”.⁷³

⁷¹ KIRÁLY Péter: *Udvari trombitások a 16-17. századi Magyarországon*. Magyar Zene 42 (2004) 2. sz. 133. p.

⁷² TAKÁTS: 497. p.; További példa még: „1648-ban Trombitás Lukács tanított egy legényt, 1643-ban pedig Trombitás György szolgálit, Trombitás Jancsit és Tamáskót úgy jegyezték be a németújvári prebendáskönyvbe, mint „kiket m”y tanítottunk”. KOLTAI András: *Batthyány Ádám és udvara*. 174. p.; Debreczeni Tamás I. Rákóczi Györgynek szóló leveléből (1645. október 19.): „eginehani eztendeigh Zegen Dobos Gieurgiel tanittattam vala”. KIRÁLY Péter: *Udvari trombitások a 16-17. századi Magyarországon*. 135. p.

⁷³ KIRÁLY Péter: *Udvari trombitások a 16-17. századi Magyarországon*. Magyar Zene 42 (2004) 2. sz. 130. p.

Erdődy György Batthyányhoz szóló 1644-es levelében kér trombitást mivel „holott lám egy egész sereggel jobbnál jobb trombitási vannak.”⁷⁴

Zenélésen kívül más udvari feladatokat is elláttak a muzsikusok. A kettős vagy többszörös munkakörben való alkalmazás Európa-szerte általános volt. Elsősorban a kisebb és közepes nagyságú udvartartásokat jellemezte. A kettős foglalkoztatottság az itthoni rezidenciákon is tetten érhető. A leggyakrabban futári szolgálatokra alkalmazták a zenészeket.⁷⁵

5.1. Az együttesek létszáma és összetétele

A rezidenciális együttesek létszáma az alább felsorolt főuraknál a következőképp alakult:

- Nádasdy Ferenc (1648) – 11 magyar főtrombitás
- Batthyány I. Ádám (1658) – 3 hegedűs + hegedűs inas, 7 trombitás, lantos, cimbalmos, sípos, dudás, dobos
- Batthyány II. Ádám (1682) – 7 trombitás, 3 sípos, hegedűs, cimbalmos, dudás, dobos (összesen 16 zenész)⁷⁶
- I. Rákóczi Ferenc (1668) – 3 trombitás + 4 trombitás inas, töröksípos, lengyelsípos, 4 sípos inas, 2 hegedűs, dudás, virginás, orgonista.⁷⁷
- Esterházy Pál (1682) – 9 trombitás
- Thököly Imre (1683) – 15 trombitás, 6 sípos, 2 dobos, egy dudás, 1 virginás, 4 hegedűs⁷⁸

Az udvarokban felhangzó zenéről teljes kép nem adható. Elmondható, hogy a felhangzó zene a korabeli nemzetközi repertoárba tartozó darabokból állt. A kis

⁷⁴ KIRÁLY Péter: *Udvari trombitások a 16-17. századi Magyarországon*. Magyar Zene 42 (2004) 2. sz. 126. p.

⁷⁵ Batthyány Kristóf 1684-es rendelkezése: „az útra való küldés renddel fog járni, mind uraimékon, étkefogókon, trombitásokon és síposokon s inasokon, úgyhogy akire mikor a szer jün, senki magát ne mentse, hanem készen légyen az elmenetelre.” KOLTAI András: *Magyar udvari rendtartás*. 18. p.

⁷⁶ TAKÁTS Sándor: *Rajzok a török világból. I. kötet*. MTA. Bp. 1915. 437. p.

⁷⁷ SZABOLCSI Bence: *A magyar zenetörténet kézikönyve*. Zeneműkiadó. Bp. 1955. 36. p.

⁷⁸ HARASZTI (1933): 565. p.

zenészlétszámból következik, hogy magyarok és idegenek együtt zenéltek, így egy egységet alkottak.

5.2. „A palotához érkezéskor harsogtak a trombiták...”⁷⁹

A történeti forrásanyag viszonylag nagyobb információmennyiséget őrzött meg a trombitásokról. Ezekből az iratokból kiderül, hogy mind a királyi és az erdélyi fejedelmi udvarokban, mind a főnemesi rezidenciákon a trombita szerves része volt a XVI-XVII. század mindennapjainak. A török hódoltságon kívül eső területek fontosabb városainak trombitásai ebben a korszakban már a város hivatásos muzsikusai.

A korabeli gyakorlatot követve különbséget tettek a tábori vagy mezei trombitások, valamint az udvari muzsikus-trombitások között. A tábori muzsikusok a katonasághoz tartoztak. Az udvari katonaság különböző csoportokból állt. A legfontosabb szerepe az udvari lovas seregnek volt. Ide tartoztak az úgynevezett continuus és házi familiárisok, étekfogók, lovas inasok, trombitások, dobosok és síposok és mindezek szolgálói.⁸⁰

A trombitajáték gyakorlata a XV. század végétől a XIX. századig Európa-szerte kétféle játékmódot különböztetett meg. Az egyik az egyszerű szignálokat elfújó, a másik a magas fekvések nyolcadik felhang feletti hangjait is megszólaltató nehéz, virtuóz dallamjátékot. Nádasdy német trombitásainál sokoldalú zenei tudás feltételezhető, mivel virtuóz fanfárokát éppúgy fújtak, mint egyházi és világi kompozíciók szólamait. Mindehhez hozzájárul még, hogy valószínűleg más rokon fúvós hangszereken is tudtak játszani.

Ebben a korszakban források utalnak arra, hogy már különbséget tettek a magyar és külföldi trombitások játéka között. Valamiféle stílus-és játékmódbeli eltérésre kell gondolnunk, mivel a jellemző különbségek pontos mibenléte nem derül ki. A trombitajáték eltéréseit több korabeli írás tanúsítja:

Szalárdi János krónikájában olvasható Rákóczi György morvaországi utazása, ahol Brünn közelében találkozott a szövetséges svéd csapatokat vezető Torstenssonnal és a

⁷⁹ VÁRKONYI Gábor: *II. Rákóczy György esküvője*. ELTE. Bp. 1990. 35. p.

⁸⁰ KOLTAI András: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617-1708*. Osiris. Bp. 2001. 18. p.

fejedelem szállásán a svédek a „tornácnak végéig huszonnégy igen fő trombitások állattattak vala, kik valamíg az ebéd elfogatott vala is, meg nem szűnének különbnél különb gyönyörűséges nótákat fújni, mineműeknek mássát trombitával ember alig hallhatta”.⁸¹

Barcsay Ákos két cigány trombitása pedig „derekasan ugyan, de a német és lengyel darabokat olyannyira gyalázatosan szólaltatta meg, hogy nagyon csodálkoztam, hogy a nagyságos úr előkellő udvari szolgálinak megnyerte tetszését, mert ugyan nagyban dicsérték”.⁸²

A trombitásokkal kapcsolatos elvárásokról és igényeiről ad számot Thököly Imre levele a lengyelországi követségben járó Nemessányi Bálinthoz: „valami német s francia trombitásokra lévén szükségem, kérem, ott valahol tegyen szert reá, ámbár száz arany lenne is fizetések, mivel most itt az felső párton nem szerezhetni s egyébféle muzsikásim mind inkább is vannak, afféle muzsikásokra akarván szert tennem.”⁸³

A trombitások és üstdobosok különleges privilégiumokkal voltak felruházva; adott esetben más muzsikusoknál magasabb díjazásban részesültek. Fogolykicserélések során a trombitásokat a tisztekhez hasonlóan kezelték. Feladataik közé nemcsak az örökös és a város mindennapjaihoz hozzátartozó szignáladás volt, hanem a katolikus és evangélikus településeken a többi városi zenésszel együtt prezentálták az egyházi zenét, ezen kívül pedig a polgárság világi zenei igényét is kielégítették. Fontosságuk abban is megmutatkozott, hogy a kottákban a trombita szólam állt a partitúra élén, azt követte az összes többi hangszer.

⁸¹ Szalárdi János *síralmas magyar krónikája* (1662). Szerk.: SZAKÁLY Ferenc. Bp. 1980. 268. p.

⁸² KIRÁLY Péter: *Udvari trombitások a 16-17. századi Magyarországon*. Magyar Zene 42 (2004) 2. sz. 124. p.

⁸³ KIRÁLY Péter: *Udvari trombitások a 16-17. századi Magyarországon*. Magyar Zene 42 (2004) 2. sz. 126. p.

5.3. Kották

Az Erdélyi Fejedelmi udvarból és a Magyar Királyság udvaraiból udvari eredetű kottaanyagot nem ismerünk. Ezzel szemben a nyugat- és felső-magyarországi városokból, továbbá az erdélyi szász városokból gazdag kottaanyaggal rendelkezünk.

Itt említenék meg az akkori kottákat számba vevő jegyzékekből néhányat:

- Kájoni-kódex (1634-1671): olasz, német egyházi zene, hangszeres darabok, nyugat-közép-európai táncok, dalok
- Lőcsei tabulatúrák könyv (1669): szépeességi lengyel és német dallamok valamint magyar tánczene, virginálkompozíciók, átiratok
- Vietorisz-kódex (1680): magyar, latin, szlovák világi és egyházi énekek, táncok, trombitadarabok
- Soproni Starck-féle virginálkönyv (1689): 56 – rendes hangjegyírással, nem tabulatúrával feljegyzett – virgináldarabja között 4 „magyar tánc”-ot (Ungerischer Tanz) tartalmaz, három-négyszólamú feljegyzésben
- Jakusith Imre hangszer- és kottainventáriuma (1692): a poroszkai templomra hagyta; Corelli, -Biber-, Schmelzer-, Bertali-, Vejvanovsky-műveket tartalmazott
- Daniel Croner által másolt brassói kolligátum (17. század)
- Harmonia Caelestis (1711): Esterházy Pál által közreadott egyházzenei gyűjtemény
- Bártfai Gyűjtemény: észak-magyarországi Szent Egyed templom kottatára. 70 szólamkönyv, XVI-XVII. századi városi zene; kéziratos és nyomtatott kötetekben németalföldi, itáliai, német szerzők alkotásai valamint magyar művek⁸⁴

5.4. Hangszerek és javíttatásuk

A következőkben ki kell térnünk a hangszerállomány kérdésére. Elmondható, hogy a muzsikuskoknak saját hangszere van, valamint az uralkodói és nemesi udvarok

⁸⁴ KIRÁLY Péter: *A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Balassi Kiadó. Bp. 2005. 451. p. (Brassói kolligátum évszám nélkül)

rendelkeztek saját hangszerállománnyal. Volt olyan, akinek szerződése is tartalmazta a hangszerjárandóságot.⁸⁵

Ebben a korszakban a szűk létszámú rezidenciális együttesek a sokoldalú, különféle hangszereken játszó muzsikusokat igényelték. Ez a sokoldalú jelző azt jelentette, hogy a zenészek több hangszerhez is értettek.⁸⁶

Hangszerészeket a korabeli Magyarországon elszórta találunk. A kisebb javításokat a szükséges fa-, fém- és bőrmunkákhoz értő mesteremberek vagy maguk a zenészek végezték. A kannagyártó javított regált és orgonát, valamint ennek fűjtatóját. Az orgona fűjtatójához a bőrt a nyergesek szállították, és ők vagy a cipészek javították azt. Az orgonán szükséges vasmunkákat a lakatos vagy a kovács végezte. Az ötvös pedig elvégezte az eltörött cink összeerősítését és a trombita megfoltozását. A mesterek közötti munkamegosztást legrészletesebben a dobkészítésnél adathozhatjuk: a gyalogdob káváját a kádár készítette, az üstdobét a rézműves. A dobbőrt a pergamenkészítő, illetve a szíjgyártó szállította, a dobverőt az esztergályos. Az üstdob bőrét feszítő keret csavarjait és szorítóit a lakatos adta. A szükséges kötelek és a pergőzsinór a kötélverőtől származtak, a címet a városi festő festette a dobokra. Fontos megemlíteni, hogy az orgonistákat is gyakran kötelezték orgonáik hangolására valamint kisebb javítások elvégzésére. Ha nem találtak hozzáértő mesterembert, az elhasználódott vagy megrongálódott hangszereket Besztercére vagy Kolozsvárra küldték javíttatni.⁸⁷

Arra is találunk példát, hogy a hangszereket külföldről hozatják a zenészeknek. Jól igazolja ezt Berthóthy Ferenc generális 1708-as lőcsei jelentése Bercsényi Miklósnak:

⁸⁵ Trombitás Bernárd szerződése: „Die 24 Decembr{is} Trombitaiat megh attam, ezenkivul mas Trombitarais flo. 7. d. 50 (...)”. MOL P. 108. hg. Esterházy cs. lt., Repos. 63, fasc. D. Conventiók, 45.

⁸⁶ Esterházy Miklós konvencionáléja: „Anno 1627 Die 1 7bris, kezdettk Esztendeje Zaharias Habernek Tenoristasagara es hegedőjére, fizetése Esztendeigh fl. 50.” MOL P. 108. hg. Esterházy cs. lt., Repos. 63 fasc D. Conventiók.

⁸⁷ Kolozsvár város 1651-es számadása: „Az Urunk {II. Rákóczi György fejedelem} Trombitassinak negie, be iuuen az varosra {...} es megh bomladozot Trombitaiokat igazitva{n} s keresven nyakatis ha talalnak Nemelik”. KIRÁLY Péter: *Udvartrombitások a 16-17- századi Magyarországon*. 138. p.

„Exciád muzsikási számára specificatio szerint való requisituokat készen lévén kezemnél, hova parancsolja Exciád küldeni.”⁸⁸

A máshol nyert zenei benyomások hatottak a hazai és erdélyi rezidenciális zenére is, ebből kifolyólag igyekeztek minél többet bevinni a máshol, főként uralkodói udvarokban látottakból a saját rezidenciájukba.

6. Nemesi udvarok zenei élete

A következőkben a teljesség igénye nélkül nemesi és fejedelmi udvarok zenei életét vizsgáltam meg; jelesül Bethlen Gáborét, Nádasdy III. Ferencét és Batthyány I. Ádámét.

6.1. Bethlen Gábor

Bethlen Gábor udvarából számos zenei adatunk maradt fenn. A forrásokból kiderül, hogy Velencéből és Németországból hozatott hangszereket és a hangszerekhez húrokat, valamint olasz, német és lengyel lantosokat alkalmazott, akiket név szerint is ismerünk: Lantos Farkas, Lantos Benedek, Don Diego de Estrada, Konrád és Dietrich.⁸⁹

Az 1626-os számadások felsorolnak négy olasz muzsikást, orgonásokat, kapellmestert, hat sípost, nyolc magyar trombitást, három lengyel trombitást és egy rézdobost. 1629-ben pedig négy német és négy olasz muzsikást, hegedűst, hárfást, lantost (összesen 6 fő), két orgonásmestert, öt sípost, tíz magyar trombitást, négy német trombitást, és a fejedelemasszony 4 trombitását.⁹⁰

⁸⁸ HARASZTI (1933): 569.p.; Valamint Nádasdy számadásai: „trombitas andrasnak, hog’ uram beczben küldé eg’ rez dob czinaltatni {...} es hog’ eg’ rez trombitat ueg’ en 4 fl es umagamnak fl 2 költségre”. KUMOROVITZ Bernát - BELÉNYESI Márta: *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540-1550-es számadásaiból*. Bp. 1959. 314. p.; „pető pal uramnak hozata Seney Ferenc uram zolgalattyaba egh trombytat becbol.” KIRÁLY Péter: *Udvári trombitások...* 139. p.

⁸⁹ KIRÁLY Péter: *Lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig*. Balassi Kiadó. Bp. 1995. 122. p.

⁹⁰ KIRÁLY Péter: *Bethlen Gábor udvarának zeneéletről I. Johann Thesselius kapellmester*. Muzsika 33 (1990) 8-9. sz. 41.p.

Don Diego de Estrada toledói nemes családban született 1593 körül.⁹¹ 1615-től katonáskodott Itáliában, de rossz természete miatt száműzték Spanyolországból.⁹² 1628-ban került Bethlen Gábor udvarába lecsúszott spanyol nemesként. Tánc- és ceremóniamesterként, udvari mulattatóként alkalmazták. Belekeveredett a katolikus főurak összeesküvésébe, majd elmenekült Bécsbe 1629 végén. 1639 végén belépett a San Juan de Dios szerzetesrendbe.⁹³ 1649-ben halt meg.⁹⁴

Önéletrajzában részletesen leírja Bethlen Gábornál eltöltött idejét. Kitér fizetésére és táncmesteri feladatköreire is: „... s én megcsináltam velök a sorompós és a pálcás táncot is, amit gyönyörködtető zeneszóra, számos pengetős hangszernek meg trombitának, dobnak, puzónnak, sípnek, kürtnek és fagottnak a hangjára jártak el, mégpedig olyképpen, hogy míg a pengetősök a lehető leghangosabban szóltak, a trombitások, a fúvósok és a dobosok csak igen halkán és édesen, csodálatos harmóniába olvadva.”⁹⁵

Georg Kraus is alátámasztja, hogy Estrada Bethlen udvarában szolgált: „egy spanyol, Don Diego, aki a spanyol gitáron játszott és ehhez énekelt, valamint táncolt, és gyakran néhány zsidó segítségével különféle komédiákat játszott olasz nyelven és szép táncokat rendezett.”⁹⁶

Konrád és Dietrich pedig két 13 és 14 éves német lantos pár, akik a zenei szolgálat mellett Brandenburgi Katalin szobájának őrei voltak.⁹⁷ Kemény János említést tesz róluk

⁹¹ *Bethlen Gábor emlékezete*. Európa Könyvkiadó. Bp. 1980. 450. p.

⁹² Uo.

⁹³ *Bethlen Gábor emlékezete*. 451. p.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ *Bethlen Gábor emlékezete*. 513. p.

⁹⁶ KIRÁLY Péter: *Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről. II. Don Diego Estrada spanyol táncmester*. Muzsika 33 (1990) 11. sz. 35. p.

⁹⁷ „Ess hatte auch der Bethlen Gabor neben andern Musicanten... zween teütsche knaben 13 und 14 Jahren treffliche lautenisten, welche stetz um und bei ihm sein müssen, der eine Conrad der andere Dietrig genandt und wahren zu gleich miller Zeit hütter und aufseher in seinem Frawen Zimmer... und hatten selbiger knaben ihm Losament und bleiben stetz ihm Frawen Zimmer.” KRAUS, Georg: *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers*. Wien. 1862. Fontes Rerum Austriacarum. Abt. I. Bd. III. 58. p.

Bethlen és Brandenburgi Katalin esküvőjének leírásában: „Az hintó ablakában ülve két igen fő lantos gyermekek cifra öltözetekben...”⁹⁸

Bethlen fejedelemségének második felében megnőtt az udvari muzsikusok száma. Körülbelül 30 fős és részben külföldiekből álló udvari zenész együttes szolgált. Ez az időszak tekinthető az udvari élet virágkorának. Olyan kulturális élet kialakítására törekedett, mint az olasz és francia udvaroké.

1625-től az udvari együttest Johannes Thesselius vezette.⁹⁹ Thesselius 1625-ben érkezett meg Bécsből Erdélybe.¹⁰⁰

Valószínűleg 1580 és 1590 között született a thüringiai Erfurtban. A lipcsei egyetemen tanult. Sajnos nem maradt fent adat arról, hogy kiktől sajátította el zenei tudását. Erdélybe érkezése előtt Carl Jörger osztrák báró szolgálatában állt a felső-ausztriai Aschachban.¹⁰¹

Thesselius jelen volt Bethlen második esküvőjén, Kassán 1626-ban, ahol a nagy létszámú udvari együttest vezette. Annyit tudunk még életéről, hogy Nagyszebenben házasodott meg, és mint orgonista dolgozott a templomban. 1643-ban halt meg.¹⁰²

Bethlen halála után a zenészek elhagyták az udvart.¹⁰³

⁹⁸ *Bethlen Gábor emlékezete*. Európa Könyvkiadó. Bp. 1980. 485. p.

⁹⁹ KIRÁLY Péter: *Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk*. Erdélyi Múzeum (Kolozsvár). 1994. 1-2. sz. 6. p.

¹⁰⁰ Ezt az eseményt őrizte meg Bethlen Gábor egyik számadása: „érkezhén Kolozsvárat lakó Várad Miklós ő felsége eleibe Váradá, adta be bécsi vásárlásairól ez ratiót: „... Thesselius capellae magister instrumentumok vételére és muzsikusok szükségére költött el, kit én adtam neki-160 {Tallért}. Egy hintót vöttem, kin Thesseliust behoztam - 78 {Tallér}”. KIRÁLY Péter: *Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről I.* 39. p.

¹⁰¹ KIRÁLY Péter: *Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről. I.* 38. p.

¹⁰² KIRÁLY Péter: *Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk*. Erdélyi Múzeum (Kolozsvár). 1994. 1-2. sz. 8. p.

¹⁰³ A kolozsvári sáfár feljegyzése 1630. január 16-án és január 18-án: „Erkezenek Azzonjunk eo Felsege Musikasi haton Dendingo Olasz, Simon, es Andras, Feyer Várról, mennek Nemet Országban. [...] „Erkezenek Olasz Musikások, Olasz Demién (Hatod magával) Feyemárról, mennek vizza Velenczében, Azzonyunk el bochatta eokett hazájukban.” KIRÁLY Péter: *Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk*. Erdélyi Múzeum (Kolozsvár). 1994. 1-2. sz. 10-11. p.

6.2. Nádasdy III. Ferenc

A XVI. században dobosokon és trombitásokon kívül csak síposok vannak az udvarban. Udvari együttes vagy akapella jelenléte a XVII. század közepétől, Nádasdy III. Ferenc idejéből mutatható ki. Itt az 1640-es évek elejétől találunk szórványadatokat zenészekre vonatkozóan, majd 1644-től 1663-ig terjedő időszokról rendelkezünk viszonylag jól értékelhető áttekintésekkel.

1644-45 körül hét zenésről találunk adatokat: Nicolaus Victori/Victorió capellen meister, egy ismeretlen nevű organista, Gabrieli és Hans Christopf muzsikusok, Heimburger fagottos, Reichard Pffeifel viola da gamba játékos, valamint egy ismeretlen nevű énekes.¹⁰⁴ 1648 után szórványadatokkal rendelkezünk, viszont 1656-57 körül ismételtén kirajzolódik egy zenész együttes körvonala: egy olasz kasztrált énekes (Angelo Maria Marchesini), egy hegedűs, (Hegedűs György), egy sípos (Sípos István), egy dudás (Dudás István) és két német trombitás dokumentált.¹⁰⁵ 1663-tól tudunk: Johann Heinrich Schrenk hegedűsről, Adam Paumaister/Baumeister hegedűsről, Hegedűs Györgyről, Cyriacus Marsfeldt/Marßfeldt basszistáról, Bartholomäus Pyrtaller organista/billentyűsről és öt trombitásról, akik közül legalább kettő német.¹⁰⁶ 1663 táján, a nagy török támadás veszélye miatt fokozatosan bocsájtotta el muzsikusait.¹⁰⁷

Valamint dokumentálható még 1666 decemberében I. Lipót császár felesége, Margaretha Theresia spanyol infánsnő ünnepélyes bécsi fogadásakor két-két töröksípos, valamint hat magyar főtrombitás és ezekkel együtt két üstdobos, továbbá hat német trombitás, akik Nádasdy Ferenc kompániájával vonultak fel.¹⁰⁸ Erre a fontos alkalomra díszöltözetet kaptak Nádasdytól a trombitások. „A sárvári tárház későbbi inventáriumában

¹⁰⁴ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje*. 972.p.

¹⁰⁵ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje*. 974. p.

¹⁰⁶ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje*. 974. p.

¹⁰⁷ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje*. 975. p.

¹⁰⁸ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje*. 975. p.

szerepel hét trombitásnak való vörös angol posztó dolmány, kék bársonycsíkokkal és sárga függelékkel (=zsinórzat/sújtás?), valamint ezekhez tartozó vörös nadrágok.”¹⁰⁹

A zenészek kölcsönadása a Nádasdy udvarban is tetten érhető. A soproni evangélikusok rendelkezésére bocsátotta zenészeit, 1643 után pedig az ottani jezsuiták Szent Ignác ünnepségének szereplői (július 31.) a zenészek (1646, 1647, 1658). „1647. június 16-án a soproni tanács kérésére Nádasdy két zenészt küldött IV. Ferdinánd koronázásának helyi megünneplésére.”¹¹⁰ Fontos forrás Megyery Zsigmond Nádasdyhoz szóló bizalmas levele, melyből kiderül, hogy 1644-45 fordulóján többen is eljárak a nagyúr számára zenészek ügyében:

„hoβα Tomedl az N{agy}sagod leveleit, {...} Tomedl auisaiban talalnek tob uisagokatis, {...} hanem hogi az Discantistak nem köllönek, mivel eleget latot hogi az Capel master uit alla, akaromis, mert olianal kik azok, nem bistathatnam N{agysá}godat, hanem az kikköl (talan) lehetnek, de temerdek fonalbol züttek{.} Aztis ugian ezen autor zette föl az Musicasok βemeten, mintha az en Recheim Gratiaia apadoban uolna N{agy}sagod körül, meliheβ kepest ritkabanis level vduarlo foglalatossagiban, kit csodalnek ha el hinek {...} az Spinet Felöl, akarom hogi az Biβodalom az mi reβünkrol giőβedelmes, holot Zabo Janos kerdesben nem vette azt, kiben az enVram ketes volt.”¹¹¹

A levél tartalma szerint a bécsi zenészek toborzása több szálon folyt egyszerre: Victorio mellett a Megyerynek levelet vivő fentebb említett Tomedl is megpróbált énekeseket szerezni, valamint Réchey György is eljárhatott zenészek ügyében.

¹⁰⁹ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje*. 975. p.; *Nádasdy sárvári inventárium 1669*: „négy Trombitásnak valo veörös angliai poštobul csinalt dolmany, Sarga Cartizzal bellet, es négy vaszonnal bellet Bugiogho, fehér es fekete premel premezet [...] Harom Trombitásnak valo Veörös Dolmanj es Bugiogho hasonlo az elebeniekhez.” MOL E. 185. Nádasdy cs. lt., 29. t.; A Nádasdy-javak konfiskálásával kapcsolatos német nyelvű irat szerint „Sieben Trompeter Rökh vnd Hoßen von Rottentuech[?], plau Samet strichen vnd gelben Pametln.” Idézi Alfred Sitte, *Die Schatzkammer Nádasdy's*, II, *Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereins zu Wien*, 35, Wien, 1900, 70.

¹¹⁰ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje*. 978. p.

¹¹¹ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje*. 982-983. p.

Nádasdy 1655. június 27-ei országbíróvá való kinevezését egy szerzetes tizenegy órában köszöntötte, mely meg is jelent Bécsben *Anas Symbolica...* címmel.¹¹² „A kiadvány tartalmazott egy prolusiót, valamint tíz ritornellt három hegedűre és orgonára.”¹¹³

6.3. Batthyány I. Ádám

A Batthyány családban régi hagyománya volt a zenélésnek. Batthyány I. Ádám udvarában nagy számban szolgáltak muzsikások, jellemzően tánc- és asztali zenét játszó. Fiatalkorában fontos szerepe volt a muzsikának. Egyszer arra kéri Poppel Évát, hogy „egy olasz hegedötis vene Na{gysá}god mert en igen io hegedöst fogatam az Hegedös Ianos heleben, magyar hegedös, de nem tud az magyar hegedön vonni, hanem az nemet hegedön tudgya csak voni”.¹¹⁴

1627-ben arról is írt édesanyjának, hogy „holnap palatinus uram ugy halotok hogy ide akar iöni es innend osztan ugy akar az savanio viszhesz {Tarcsára} meni azonis kerem Na{gysa}godat hogy hosztana egy par rész dobos mert io dobos iöt ide es azt akarnam megh probalni ha ioe vagy rosz {...} asszt hallottam hogy Na{gysá}god io Trombitast fogadot igen örömet halanam fu“yassa{t} ha iobe enel vagy roszab”.¹¹⁵

A forrásban említett „palatinus uram” Eszterházy Miklóstra vonatkozik. Rohonci fogadtatására a fennmaradt forrásban így emlékszik: „tegnap Rohonczról nem is akara elbocsátani Batthyáiné asszonyom {...} és egyébiránt is csufos vendégségben vanánk nagy sok dob és trombita között, és tomburás, török énekes, cigány hegedős, korcsomára való cizinbolimbosok {!} is bőven voltak”.¹¹⁶

Fontos momentum, amikor Batthyány átveszi örökölt birtokait, valamint megkapja a főkapitányi rangot. Ezeknek hatására jelentősen megváltozik udvarának képe.

¹¹² KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje*. 988. p.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ KOLTAI András: *Batthyány Ádám és udvara*. 25. p.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ Uo.

Zenészeit két jól elkülönülő csoportra oszthatjuk: az úgynevezett mezei és a házi muzsikások csoportjára, akiknek társadalmi és zenei funkciójuk is különbözött egymástól.

A jobban fizetett és előkelőbb csoportot a mezei muzsikások alkották, akik közé trombitások, töröksíposok és dobosok tartoztak. Ők udvari familiárisként is szolgáltak az úrnak, ha kellett, hadba is vonultak. 1634-ben két trombitást és egy dobost dokumentáltak,¹¹⁷ 1636-ban pedig 2 hegedűst, 3 trombitást, és 1 lantost találunk a forrásokban.¹¹⁸

Majd az együttes létszáma fokozatosan növekedett: 1646-ban például már tíz trombitás, három sípos és egy dobos alkotta.¹¹⁹ Az 1650-es évekre lecsökkent kissé a létszám: általában öt-hat trombitás valamint egy-két sípos és dobos teljesített szolgálatot egyszerre.¹²⁰ Fizetésük átlagosan 32 és 16 forint között mozgott tehetségük szerint.¹²¹ Természetesen volt olyan, aki az átlagosnál többet keresett. Jól példázza ezt Trombitás Mátyás esete, aki 1633-ban három lovára és hangszerére 70 forintot kapott, valamint Trombitás György esete, aki két lovára 50 forintot kapott.¹²² Származásukról nem maradt fent értékelhető adat, mivel az összeírásokban családnévük nem szerepel.

Kevés az információ arról is, hogy milyen alkalmakkor játszott ez a tábori együttes és milyen zeneműveket szólaltatott meg. Valószínűsíthető, hogy voltak mindennapos, rutinszerű feladataik, úgymint katonai sorakozók vagy más egyéb jelzések dobolása vagy fújása. Valamint kivették részüket az udvari reprezentatív feladatokban is. Megőrzött egy ilyen forrást Gaspard Wiltheim Batthyány Ferenc 1636-ban történt keresztelőjéről, ahol három napig trombiták zengése és hangszerek muzsikája mellett folyt az ünneplés.¹²³

¹¹⁷ KOLTAI András: *Batthyány Ádám és udvara*. 173. p.

¹¹⁸ KIRÁLY Péter: *Lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig*. Balassi Kiadó. Bp. 1995. 135. p.

¹¹⁹ KOLTAI András: *Batthyány Ádám és udvara*. 173.p.

¹²⁰ KOLTAI András: *Batthyány Ádám és udvara*. 173.p.

¹²¹ KOLTAI András: *Batthyány Ádám és udvara*. 173. p.

¹²² Uo.

¹²³ KOLTAI András: *Batthyány Ádám és udvara*. 174. p.

Az udvari muzsikások másik csoportja a házi muzsikásoké volt. Feladataik közé tartozott az asztali és a tánczene szolgáltatása. Fizetésük a mezei muzsikásokéhoz hasonlított. „1654-ben például az egyik hegedűs 32 forintot, a másik 16-ot, a cimbalmos pedig 25 forintot kapott készpénzben.”¹²⁴

Erre a korszakra alakult ki a magyar tánczenekarnak az a formája, amelyben hegedű, második hegedű, duda és/vagy cimbalom szerepelt. Ilyen összetételű volt Batthyány I. Ádám házi zenekara is.

Továbbá tudjuk azt is, hogy egy bizonyos Marcellus Hollmayer bécsi hangszerkészítő mester 1651-ben két török lantot csináltatott Batthyány Ádámnak 5 dukátért.¹²⁵ Az sajnos nem maradt fent, hogy saját maga számára készítette a lantokat vagy zenészei számára. Lantosait név szerint ismerjük: Lantos Mahmud, Lantos Pál, Lantos János, Lantos Gergely. Valószínűleg ők különböző nemzetiségű pengetősök lehettek.

Fontos kitérni arra is, hogy Batthyány Ádámnál Wolfgang Ebner császári orgonista és zeneszerző valamint Leonhardt Sutter von Rosenfeld császári szobafűtő jelenik meg viszonylagos rendszerességgel, mint Bécsbe kiküldött zenészügynök.¹²⁶

Wolfgang Ebner 1612-ben született Augsburgban. 1634-től a bécsi Szt. István templom orgonistája, majd 1637-től 1665-ös haláláig császári Hoff und Capellorganistként működik.¹²⁷

Érdekes még Ebner kapcsán Wendelin Hueber személye is. Élete nem annyira részletesen feltárt, mint Ebneré. Valamikor 1615 körül született Scheffenburgban, Németországban; életének javarésztét Bécsben töltötte. 1638-ban és 1642-ben a bécsi St. Michael templom orgonistájaként adatolták, valamint egy kiadvány szerint a Totenbrüderschaft karvezetője volt. 1642-ben a császári udvarban helyettesíti egyik kollégáját, 1650-ben Bécsben megjelent három vagy négy kottakiadványa. Zenész

¹²⁴ KOLTAI András: *Batthyány Ádám és udvara*. 174. p.

¹²⁵ KIRÁLY Péter: *Lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig*. 136. p.

¹²⁶ KIRÁLY Péter: *Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje*. 982. p.

¹²⁷ KIRÁLY Péter: *Wolfgang Ebner levelei Batthyány Ádámnak. (1643-1650)*. Magyar Zene 39 (2001) 1 sz. 85. p.

tevékenységét valószínűleg idegbetegség miatt abba kellett hagynia. 1679-ben halt meg Bécsben.¹²⁸ Szerzeményei Magyarországra is eljutottak. A pozsonyi evangélikusok kottajegyzékében említik hat és nyolcszólamú miséit is.

7. Befejezés

A magyarországi XVI – XVII. századi rezidenciális zene témaköre iránt a zenetörténeti kutatás eddig viszonylag kevés érdeklődést mutatott. Néhány uralkodó, főúri illetve nemesi család esetében rendelkezünk valamennyire kielégítő dokumentációval. A legtöbb uralkodó és jelentős nagyúri família zenei emlékeinek kutatása - noha némelyiküktől most is használható adatmennyiséggel rendelkezünk - várat magára.

A rezidenciális zene forrásanyagának nem eléggé részletes és kimerítő feltárása azt eredményezi, hogy az ország XVI – XVII. századi zeneéletről alkotott képünk töredékes. A már eddig feltárt forrásokra támaszkodva, valamint más családok szórványadatai segítségével lehetőség nyílik valamiféle áttekintésre.

A tanulmányban felvázoltak alapján kétségtelen: a magyar zenei kultúra fejlődésében kihagyhatatlan fejezet a rezidenciális zene. Az ismertett időszakban a zenei élet eme gócpontjainak hála a zenei műveltség felzárkózott az európai színvonalhoz, köszönhetően leginkább annak, hogy a magyar arisztokrácia egy része zenei téren nem szakadt el és nem is zárkózott el Európa többi részétől. E főnemesi családok igyekeztek kapcsolatot tartani külfölddel, és ez lehetőségeikhez mérten sikerült is.

A rezidenciális zene kutatását illetően elmondható, hogy az elmúlt időszakban jelentkező élénkebb érdeklődésnek köszönhetően a történeti és művelődéstörténeti forrásközlésekből származó ismeretanyagra támaszkodva ugyan napvilágot láttak tanulmányok, melyek viszont témaorientált jellegüknél fogva kevésbé koncentráltak átfogó bemutatásra.

¹²⁸ Az évszámokat Király Péter munkája Wolfgang Ebner és Wendelin Hueber... tartalmazza: 375-376. p.

8. Bibliográfia:

Források és szakirodalom:

- Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae* azaz Erdélynek változása (1736). Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1987.
- Asztalos Miklós: II. Rákóczi Ferenc és kora. Pallas Stúdió - Attraktor Kft. Bp. 2000.
- Barna István: *Ungarischer simplicissimus*. Adalékok a XVII. század magyar zenei művelődéstörténetéhez. In: *Zenatudományi tanulmányok IV.* Szerk.: Szabolcsi Bence, Bartha Dénes. Akadémiai Kiadó. Bp. 1953.
- Bartha Dénes: A magyar zenetörténet első fejezete. In: *Magyar művelődéstörténet I. kötet.* Szerk.: Domanovszky Sándor. Bp. 1940.
- Bartha Dénes: A renaissance-kor zenéje. In: *Magyar művelődéstörténet. II. kötet.* Szerk.: Domanovszky Sándor. Bp. 1940.
- Bartha Dénes: Magyar zenekultúra a török hódoltság korában. In: *Magyar művelődéstörténet. III. kötet.* Szerk.: Domanovszky Sándor. Bp. 1940.
- Bárdos Kornél: A tatai Esterházyak zenéje 1727-1846. Akadémiai Kiadó. Bp. 1978.
- Bárdos Kornél: Magyarország zenetörténete II. 1541-1686. Akadémiai Kiadó. Bp. 1990.
- Bárdos Kornél: Sopron zenéje a 16-18. században. Akadémiai Kiadó. Bp. 1984.
- Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez 1672-1707. Szerk.: Benda Borbála, Várkonyi Gábor. Osiris. Bp. 2001.
- Benkő András: Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Kriterion. Bp. 1979.
- Bethlen Gábor emlékezete. Európa Könyvkiadó. Bp. 1980.
- Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Közr.: Szilágyi Sándor. MTA. Bp. 1886.
- Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. Gondolat Kiadó. Bp. 1980.
- *Magyar Művelődéstörténet I. Ősműveltség és középkori kultúra.* Szerk.: Domanovszky Sándor. Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1940.
- *Magyar Művelődéstörténet II. Magyar renaissance.* Szerk.: Domanovszky Sándor. Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1940.

- Magyar Művelődéstörténet III. A kereszténység védőbástyája. Szerk.: Domanovszky Sándor. Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1940.
- Magyar Művelődéstörténet IV. Barokk és felvilágosodás. Szerk.: Domanovszky Sándor. Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1940.
- Filep Antal: Kora újkori zenekultúránk megközelítésének egyik lehetősége: számadáskönyvek tanúsága zene életünkről. II. Rákóczi György sárospataki számadáskönyve 1619-1620-ból. In: Az idő rostájában II. kötet. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. Szerk.: Andrásfalvy Bertalan, Domokos Mária, Nagy Ilona. L'Harmattan. Bp. 2004.
- Gárdonyi Albert: A Báthoryak és a zeneművészet. Muzsika 1 (1929). 6-7. szám.
- Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Balassi Kiadó. Bp. 2005.
- G. Györffy Katalin: Kultúra és életforma a 18. századi Magyarországon. (Idegen utazók megfigyelései). Művészettörténeti füzetek 20. Akadémiai Kiadó. Bp. 1991.
- Haraszti Emil: A barokk zene. In: Magyar Művelődéstörténet IV. kötet. Szerk.: Domanovszky Sándor. Bp. 1940.
- Haraszti Emil: Barokk zene és kuruc nóta. Századok. 67. évf. 1933.
- Kacic, Ladislav: Zene a pozsonyi koronázási ünnepségek idejében (1653-1830). Magyar Zene 46 (2005) 4. szám
- Király Péter: A Batthyányak XVII. századi rezidenciális zenéje. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden. 2005. okt. 27-29. Körmend-Szombathely. 2006.
- Király Péter: A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete. In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Balassi Kiadó. Bp. 2005.
- Király Péter: Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről I. Johann Thesselius kapellmester. Muzsika 33 (1990) 8-9. sz.
- Király Péter: Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről II. Don Diego Estrada spanyol táncmester. Muzsika 33 (1990) 11. sz.
- Király Péter: Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről III. Giuseppe Baglioni. Muzsika 34 (1991) 1. sz.

- Király Péter: Giovanbattista Mosto – egy 16. századi száguldó muzsikusz Erdélyben. In: Király Péter: Magyarország és Európa. Zenetörténeti írások. Balassi Kiadó. Bp. 2003.
- Király Péter: Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk. Erdélyi Múzeum (Kolozsvár). 1994. 1-2. sz.
- Király Péter: Lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig. Balassi Kiadó. Bp. 1995.
- Király Péter: Nádasdy III. Ferenc rezidenciális zenéje. Századok. 144. évf. 2010. 4. sz.
- Király Péter: Somlyai (ifj.) Báthory István és a zene. In: Király Péter: Magyarország és Európa. Zenetörténeti írások. Balassi Kiadó. Bp. 2003.
- Király Péter: Udvari trombitások a 16-17. századi Magyarországon. Magyar Zene 42 (2004) 2. sz.
- Király Péter: Vallási üldözés vagy egyéb kényszer miatt Magyarországra került 16-17. századi zenészek. Magyar Zene 46 (2005) 2. sz.
- Király Péter: Wolfgang Ebner levelei Batthyány Ádámnak (1643-1650). Magyar Zene 39 (2001) 1. sz.
- Király Péter: Wolfgang Ebner és Wendelin Hueber levele Esterházy Lászlónak. Adalékok az Esterházy-zenetörténet egy kevésbé ismert időszakához. Magyar Zene 39 (2001) 4. sz.
- Koltai András: Batthány Ádám és udvara: 1625-1659. PhD értekezés. ELTE. Bp. 2000.
- Koltai András: Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617-1708. Osiris. Bp. 2001.
- Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Kósa László. Osiris. Bp. 2006.
- Kraus, Georg: Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers. Wien. 1862.
- Kumorovitz Bernát- Belényesi Márta: Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540-1550-es számadásaiból. Levéltári közlemények. Bp. 1959.
- Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. II. kötet. Balassi Kiadó. Bp. 2004.

- Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. IV. kötet. Balassi Kiadó. Bp. 2005.
- Lengyel Tünde: Thurzó György nádor bicccsei udvara. In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Balassi Kiadó. Bp. 2005.
- Marczali Henrik: Bezerédj Zsigmond utazási naplója. Magyar Történelmi Társ. 2. évf. (1883)
- MOL E 185. Nádasdy cs. lt., 9. t.
- MOL E 185. Nádasdy cs. lt., 29. t.
- MOL P 108. Esterházy cs. lt., Repos. 63, fasc. D. Conventiók
- MOL P 1314. 12413. sz. missilis
- Művelődéstörténeti tanulmányok. Kritikon. Bp. 1979.
- Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a 16. és 17. században. I-III. 2. kiadás. Helikon. Bp. 1986.
- Rákóczi László naplója. Magvető. Bp. 1990.
- Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Gondolat. Bp. 1987.
- R. Várkonyi Ágnes: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában. In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Balassi Kiadó. Bp. 2005.
- Sitte, Alfred: Die Schatzkammer Nádasdy's. II. Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereins zu Wien. 35. Wien. 1990.
- Szabolcsi Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve. Zeneműkiadó. Bp. 1955.
- Szabolcsi Bence: A XVII. század magyar főúri zenéje. In: A magyar zene évszázadai. I. Tanulmányok a középkortól a XVII. századig. Zeneműkiadó Vállalat. Bp. 1959.
- Szabó Péter: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Magvető. Bp. 1989.
- Szalárdi János siralmas magyar krónikája 1662. Szerk.: Szakály Ferenc. Helikon. Bp. 1980.
- Szelényi István: A magyar zene története I. kötet. Zeneműkiadó. Bp. 1959.
- Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Bp. 1879.

- Szilágyi Sándor: Gróf Batthyány József köpcsényi levéltárából. Magyar Történelmi Tár (1888)
- Takáts Sándor: Rajzok a török világból. I. MTA. Bp. 1915.
- Takáts Sándor: Rajzok a török világból. IV. Genius. Bp. 1928.
- Thaly Kálmán: Késmárky Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai. (Momentuma Hungariae Historica, Scriptores XXIV.) Bp. 1873.
- Teleki Mihály udvartartási naplója (1673-1681). Kolozsvár. 2007.
- Várkonyi Gábor: II. Rákóczy György esküvője. ELTE. Bp. 1990.

Internetes hivatkozások:

- www.meszotar.hu megtekintés: 2014. 12. 27.